

CSEKE PÉTER  
**A múlt nem mögöttünk van,  
 hanem alattunk**

**A száz éve született Mikó Imre  
 falukutatásainak utóélete**

Alighanem *Balázs Ferenc útítársa* című szociográfiai riportomnak köszönhetem, hogy utolsó rádiós interjújában később engem is a nyomába lépők sorában emlegetett. Írásom az Igaz Szóban jelent meg az ugyancsak Balázs Ferenc-rajongó Gálfalvi György támogatásával, majd helyet kapott 1976-os Forrás-kötetemben is, a lényeglátó Csiki László szerkesztésében. A kötet előmunkálatai során többször megfordultam a Kriterion kolozsvári műhelyében. Ahol akkoriban olyan – politikailag stigmatizált – személyiségek dolgoztak, mint Mikó Imre, Dávid Gyula, Páskándi Géza és mások. Egyik alkalommal, amikor Csiki Lacira várakoztam, Imre bácsi megszólított: „Nem akarja elolvasni? Úgy hiszem, hogy ez magát is érdekelni fogja...” A *Bejáróm a kerek világot* élére szánt nagy ívű Balázs Ferenc-tanulmányát ajánlotta figyelmembe.

Mikó az unitárius kollégium diákja volt, akárcsak korábban Balázs Ferenc. Tizenhét éves, amikor az Unitárius Közlöny hasábjain köszönti a hazatérő világjárót. Hogy mi váltotta ki e korai érdeklődést? Bizonyára az önképzőkori hagyományoknak volt ebben döntő szerepük. Az 1927/28-as tanévben maga is a Kriza Jánosról elnevezett önképzőkör elnöke, mint egy évtizeddel korábban Balázs Ferenc. Minthogy a kollégium és az unitárius teológiai akadémia a püspökség épületében volt, nyilván arról is idejekorán értesülhetett, hogy a teológus Balázs Ferenc kollégiumi szobája volt a fellépésre készülő fiatal írónemzedék, a *Tizenegyek* találkozási helye. Sikeres bemutatkozásuk után az antológia tagjai külföldi tanulmányútra indultak, majd degeszre tömött szellemi batyujukkal rendre visszatértek. Öt év múltán Balázs Ferenc is hazaérkezett, és nyomban munkához látott. Megírta, hogy világ körüli útján milyen – Erdélyben is hasznosítható – tapasztalatokat szerzett. A Keleti Újságban, majd kötetben is napvilágot látott naplórészleteknek – Bözödi szerint: a világjelenségek szociográfiai rögzítésének – megdöbbentő hatásuk volt a kortársakra. Nem csoda, hogy amidőn Balázs Ferenc felöltheti papi palástját, Mikó nemegyszer gyalog indul nemzedéktársaival a Hezsdát völgyén át a Tordai hasa-

dék irányába, s onnan az aranyosszéki Mekkába, hogy hallgathassa a korszerű vidékfejlesztés mészkei apostolának szavait. Ekkor már maga is Balázs Ferencel azonos jogú társtulajdonosa az Erdélyi Fiataloknak.

A joghaglgató Mikó Imre a Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Körei képviseletében és a Székelyek Kolozsvári Társasága Ifjúsági Bizottsága vezetőségi tagjaként került az Erdélyi Fiatalok alapító-főmunkatársai közé. Szakérdeklődésének megfelelően az értelmiségnevelő műhely kisebbségjogi szemináriumát vezette. Elsődlegesen a székely autonómia, a Duna-konföderáció kérdései kötötték le érdeklődését, illetve a nemzetiségi viszonyok 1918 utáni alakulása. Leginkább a vegyes lakosságú vidékeken felgyorsuló asszimiláció, a döntően magyar lakosságú erdélyi városok népesség-arányának megváltozása foglalkoztatta. Ehhez persze történelmi/helytörténeti okadatolás, alapos szociológiai felkészültség és szociográfiai megjelenítő erő szükségeltetett. Egyikben sem szenvedett hiányt. Hiszen olyan mesterek voltak segítségére, mint a Székelyföldről elszármazott Asztalos Miklós történész, Balogh Arthur jogtudós, Csúry Bálint nyelvész, Dimitrie Gusti szociológus, Jászi Oszkár kisebbségpolitikus, Kelemen Lajos történész-levéltáros... Kevesen tudják, hogy a felvidéki Sarló programját először ő ismertette nálunk az induló Erdélyi Fiatalok első számaiban. Azt sem, hogy szoros kapcsolatot tartott fenn a Budapesten tanuló erdélyi, felvidéki, délvidéki egyetemi és főiskolai hallgatókat is tömörítő – Asztalos alapította – Bartha Miklós Társaság tagjaival. Amikor 1930 decemberében Bukarestben járt a kolozsvári magyar egyetemi hallgatók egyesületének ügyében, már az *Erdélyi Fiatalok* faluszemináriumának első pályázatáról számolhatott be az európai hírű monografikus szociológiai iskola megteremtőjének, Dimitrie Gusti professzornak.

Már az első felhívásban szerepelt a *Vegyes etnikai területeken az együtt élő népek viszonya és kölcsönhatásai* című pályázat, amelynek bírálóbizottságába Bitay Árpádot, Csúry Bálintot, Domokos Pál Pétert, Garda Kálmánt és Szentimrei Jenőt kérték fel. Annyira fontosnak tartották a témát, hogy a következő nyárra is meghirdették. E kiírás hatására született meg *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. A kéziratot Csúry Bálint, Szentimrei Jenő és Zágony István bírálta el. A korhangulat érzékelte-ése érdekében hadd idézzünk Mikó Imrét, aki a Kévekötés című unitárius ifjúsági folyóirat 1931. októberi számában szükségesnek látta feljegyezni: „Vegyes érzelmekkel fogadták ezeket a diákokat falun. Sokfelé valami úri huncutságnak gondolták ezt a nagy érdeklődést, másutt helyeslőn bölintottak a hallottakra. Egy helyen azt kérdezték tőlem, hogy a Magyar Párt küldött-e vagy kommunisták vagyunk.”

Részletek egy hosszabb tanulmányból.

Demeter Béla *szociográfiai* kérdőívet állított össze az Erdélyi Fiatalok falukutatói számára. Kiértékelésében mégis *tanulmány*nak minősíti Mikó Imre teljesítményét, nem pedig *szociográfiai tanulmány*nak vagy *tudományos szociográfiának*. A műfaji bizonytalankodás persze érthető: a szociográfia akkoriban még csak keresi a maga arculatát. Tömegesen, frontátütő erővel kellett jelentkeznie ahhoz, hogy a műfaj iránti elméleti érdeklődést kiválthassa, egyszersmind a típusalkotást is lehetővé tegye. Ez pedig Erdélyben történt meg, mégpedig a Korunk 1937-es műhelyében. Gaál Gábor műfaj-tipológiáján nem sokat kellett változtatnia az utókorak. Legfennebb annyiban, hogy az irodalmi és a tudományos igényű szociográfia mellé bekerült a kettő újságírói változata is. Kétségtelen, hogy *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* ma is kimeríti a tudományos igényű szociográfia ismerveit, és a maga nemében ez az első ilyen jellegű mű. Szembetűnő a tudományos felkészültséggel párosuló, társadalomtudományi gondolkodásban gyökerező valóságmegközelítés, a leírás, az egzaktásra törekvő összehasonlító elemzés.

Mindezt csak mostanság sikerült tisztáznom, *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei* megírása közben. Kiderült, hogy Balázs Ferenc, Demeter Béla, Gyallay-Pap Zsigmond, Mikó Imre „falumunkáját” ma is számon tartja a szakkutatás. Mindenik kisebbségi társadalomkutató kötete referenciális alapmű az egyetemi oktatásban is. Legalábbis a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem média- és kommunikáció-tudományi szakirányának mesterképzőjén. Minden bizonnyal igaza van Bárdi Nándornak, amikor Bibó István, Kovács Imre és Venczel József mellé emeli a kisebbségkutató Mikó Imre teljesítményét.

Az 1968-as nyitást követően Mikó Imre elsőként hívta fel a figyelmet az Erdélyi Fiatalok nemzedéki mozgalmára és annak kiadványaira az Igaz Szó 1970-es évfolyamában. Ezt követte Gáll Ernőnek a vegyes lakosságú falvak kutatásáról írt tanulmánya, amelyben a szerző tudománytörténeti távlatban emeli ki *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* korabeli jelentőségét. A hatvanadik születésnap a felvidéki Sarló szociográfiai kutatásait kezdeményező Balogh Edgárnak kínál alkalmat 1971-ben, hogy portrévázlatában éles kontúrokkal jelezze: Mikó „az Erdélyi Fiatalok romantikus falukutató kezdeményezését tudományos felmérésig viszi tovább”.

László Dezső eseményszámba menő kor- és nemzedék-történeti visszaemlékezésének megjelenése után, 1973-ban úgy tűnt, hogy lezárult az ötvenes években „nacionalistának”, „profasisztának” bélyegzett ifjúsági mozgalom rehabilitálása. Hogy aztán most Mikó szekus-dossziéjából kiderüljön: a hetvenes évek elején

nemcsak Gáll Ernőt foglalkoztatta a kolozsvári értelmiségszűkevelő műhely tevékenysége – a belügyesek is élénk érdeklődést mutattak iránta. Merőben más megfontolásokból persze. Az idő tájt, amikor László Dezső írása beérkezett a Korunk szerkesztőségébe, M. I. szekus-iratainak V. kötege újabb dokumentummal gazdagodott. Egy 1973. március 25-i jelentés arra hívja fel a figyelmet, hogy *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* azt sugallja: Erdélyben a magyarok az őslakosok, a románok pedig betelepültek. Az ügynök ugyanakkor nehezményezi, hogy a falufüzet szerzője transzszilvanista alapon tárgyalja a nemzetiségi kérdést; M. I. szerint ugyanis a svájci modell érvényesítése jelenthetné a megnyugtató megoldást: az Erdélyben együtt élő nemzetiségek önkormányzatainak együttműködése. Szóba kerülnek Mikó politikai „pálfordulásai” is: előbb jobbra tart, aztán meg balra. De arra nem hajlandó utólag sem választ adni: marxistából miért lett antimarxista?

Hogy miért kerültek újlag terítékre az ötvenes évekből jól ismert vádpontok? Mikó politikai múltját többször is átvilágították, erdélyi és külhoni kapcsolatait figyelték – egyházi főgondnoksága idején (1964–1968; 1973–1977) különösképpen; irodalmi munkásságát, műfordítói és publicisztikai tevékenységét szemmel tartották – álnéven közreadott publikációit nemkülönben. Hiába hivatkozott baloldali kapcsolataira, vagy arra, hogy Dimitrie Gusti professzort nemcsak Bukarestben kereste fel, de Párizsban is eljárt a világhírű tudós előadásaira – mindez csak a gyanakvást növelte: mit akar leplezni ezzel? Az „éberségi hullám” újbóli feltarajlása alighanem azzal függ össze, hogy 1973 őszén meghívást kap az Egyesült Államokba. A meghívás egyrészt a nagy unitárius személyiségekkel – Bölöni Farkas Sándorral, Brassai Sámuellel, Orbán Balázzsal – foglalkozó írónak és világi unitárius egyházvezetőnek szólt, másrészt a Kritérium-szerkesztőnek. Kihallgatásai során Mikó sosem tagadta, hogy a két háború között kapcsolatban állt a *Tizenegyek* egykori költőjével, Szent-Iványi Sándor kolozsvári unitárius teológiai tanárral. Csakhogy a meghívás idején Szent-Iványi az Amerika Hangja Rádió munkatársa, az Amerikai Magyar Könyvtár és Történelmi Társulat vezetője, az Amerikai Erdélyi Szövetség vezetőségi tagja volt.

Így hát nincs semmi meglepő abban, hogy a borsi határnál 1973. szeptember 27-én szigorú vámvizsgálatnak vetik alá Balla Bálint NSZK-beli szociológust, és elkobozzák tőle az Erdélyi Fiatalok négy falufüzetét, amelyeket Mikó szeptember 24-án adott át neki fénymásolás végett. Október 2-án a Tatár Péter fedőnevű ügynök az ifjúsági mozgalom népi, felekezeti feletti és „mérsékelt nacionalista” jellegéről tájékoztatja meg-

bízóit. Mikó falufüzetét lényegében „irredentának” tartja, mert azt a félelmet sugallja, hogy az erdélyi magyarság elrománosítása elkerülhetetlen.

A belügyesek ébersége ellenére Mikó az útlevelet megkapja. Bizonyára a legnagyobb kedvezmény elvének alkalmazásával járó előnyök „szemmel tartása” is hozzájárult ehhez: a hatalom nem akarta elveszíteni az Egyesült Államok jóindulatát. Más „hozadéka” is volt persze ennek az engedménynek: a Románia-ellenes magyar emigráció megfigyelése. Mind az elutazás (1973. november 12.), mind a visszaérkezés (1973. december 12.) sok megaláztatással járt. A Băneasa repülőtéren kiderült, hogy a kéziratot Kolozsváron véleményező megyei aktivista nem üttette rá a „nihil obstat”-ot, pedig Mikó román nyelven is benyújtotta azt láttamozás végett. Vendéglátóinál fejből kell újraírnia tehát a szöveget. A hazakerkeztést követően egymás után keresik fel a lakásán a besúgók és az ügynökök. „Nemes” már december 17-én, „Stănculescu” december 22-én. Csak részleteket tudnak meg Mikótól, ami nem elégíti ki a tartótisztet, Oprea Florian örmagyot. Következik hát a kihallgatás 1974. január 4-én, aminek eredményeként hét gépelt oldalnyi szöveg került a dossziéjába. Szerencsére azt nem tiltották meg, hogy az irodalmi, illetve egyházi nyilvánosság előtt beszámolhasson az amerikai unitáriusok között szerzett élményeiről/tapasztalatairól. Nem, mert már folytak a Kolozsváron tartott 1974-es Unitárius Világkongresszus előkészületei. És ott ismét szükségük volt Mikóra: a Nyugatról érkezők közül kikkel tartja a kapcsolatot?

Ebben az összefüggésben ugyancsak érthető, hogy miért kerülnek újból előtérbe az Erdélyi Fialok falufüzetei. Az 1974. június 27-én leadott idézetgyűjtemény voltaképpen Mikó Imrére „fókuszált”: a 136 lapot számláló kiadványból 25 idézetet ragadnak ki. Hogy mennyire tendenciózusan, azt az alábbi „szűrőpróba” is érzékelteti:

„A nemzet fogalma alatt ma egy olyan nemzetiséget értünk, mely az állami hatalommal rendelkezik, míg a szoros értelemben vett nemzetiség állami hatalom nélkül egy idegen nemzetiségnek reá nézve kedvezőtlen jogi és gazdasági rendje alatt él.” (8. lapról)

„Végigtekintve Bonchida, Válaszút, Bádok és Borsa lakosságában a XVII. És XVIII. században beállott változásokon, tisztán megfigyelhetjük azt a folyamatot, mely a magyar nevek megritkulásában, sőt kipusztulásában és a román nevek túlsúlyra emelkedésében áll. [...] Megfigyelhető továbbá az is, hogy a románok térhódításával számos magyar asszimilálódik...” (69. lapon)

A városok elrománosodását „az erdélyi magyarság csak a falu magyarságának megmentésével védheti ki, s csak így biztosíthatja az erdélyi népek nemzetiségi egyensúlyát”. (114. lapon)

Voltaképpen *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* „hozadékanak” tekinthető Mikó első álneve. Beke Györgynek adott interjújában ezt maga is megerősítette. A faluszociográfia megjelenése keltette fel Gaál Gábor érdeklődését, aki 1933 elején igyekezett megnyerni a Korunk számára a marxizmus felé tájékozódó értelmiségi fiatalokat, Antal Márk körének tagjait. „Gaál Gáborral akkor kerültem személyes kapcsolatba – idézte fel emlékeit Mikó –, amikor [...] a folyóirat a romániai valóság kérdéseivel [...] behatóbban kezdett foglalkozni. Hogy miért nem hamarabb, annak – bizo-

nyos mértékig – ő maga is oka volt. Az 1930-ban induló Erdélyi Fialokról lesújtó recenziót írt. A lap főmunkatársai (én is az voltam) »valamennyien egy tisztázatlan és kenetes, romantikusan átgőzölt *óhaj- és vocativus-ideológia* képviselői«, akik »még a helyzetük való felismeréséig se jutottak el, s ma még az sem hihető róluk, hogy eljutnak addig«. Ezek a sorok abban az időben íródtak, amikor a szektás baloldal a harmadik útban látta a fő ellenséget. Mindez nem sok bizalmat ébresztett a zord szerkesztő és a merev folyóirat iránt, s a Korunk magatartása nem is változott meg az Erdélyi Fialokkal szemben, amíg *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* meg nem jelent, de nem volt még sem *A tardi helyzet*, sem *Viharsarok*, sem *Néma forradalom*. Távoll áll tőlem, hogy szociográfiai kísérleteinket a később oly széles mederben kibontakozó népi irodalommal állítsam párhuzamba. De jellemző Gaál Gábor fokozódó hazai érdeklődésére, hogy a különben tőle távol álló, egy vegyes lakosságú falucsoporttal foglal-



Gyese-ikon XVI.

kozó munkát is azonnal elolvasott, és hivatott Jancsó Elemér útján. [...] A Korunk polgári rendű fiatal munkatársai, akiknek egyházi vagy társadalmi téren más elkötelezettségeik is voltak, többnyire álnéven írtak a lapnak. Amikor elvittem neki első írásomat az erdélyi magyar értelmiségről, a cikket jónak találta, de az aláírás ellen volt kifogása. Könyves László volt aláírva. – Kiált, hogy álnév! – mondotta. – Legyen inkább Könyves Tóth László. Ebben van valami dzsentris. Magához jobban illik.”

*Az erdélyi föld sorsa* és *A magyar értelmiségi proletáriátus Erdélyben* ezzel az aláírással jelenik meg a Korunk 1933. évi 3-as, illetve 4-es számában. Ezt követően, Mikó párizsi tanulmányútja idején, Gaál küldi számára a lapot, és újabb cikkeket kér. *A francia népfrontról* szóló írása 1936-ban jelenik meg, és egyik alapszövege lesz a Korunk „népfront-korszakának”. A Párizs felé tartó ösztöndíjas 1935 tavaszán megáll Debrecenben, majd Budapesten. *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* szerzőjének ekkor már neve van. A Debreceni Diétán – 1935. március 22. és 25. között – tartott előadását követően Németh László is „szóra bírja” a Magyar Rádióban. A konferenciát követő napon – a regionális autonómia és a Dunai Államszövetség kérdéseivel addig is intenzíven foglalkozó – Mikó arról tájékoztatja Budapestről Jancsót, hogy „az új magyar ifjúság, mely a kivezető utat a Duna-völgyi konföderációs államformában látja, meg akarja ismerni az utódállamokat és az ottan élő kisebbségeket is. Egy ilyen élcsapat, köztük Németh Lászlóval, jönne július közepén Erdélybe is. A meghívást én ajánlottam fel, most már közös erővel lehetővé kellene tenni ezt az utazást. [...] E kirándulás biztosítását azért látom rendkívül fontosnak, mivel egyrészt megismernék Erdélyt igazán, mert ma egyáltalában nem ismerik, és ami a legfontosabb: megindulna a közeledés a kisebbségek segítségével a győző, illetve a legyőzött népek között. Elsősorban pedig a román és a magyar nép közt.”

Valószínű, hogy Mikó magára vállalta Németh Lászlóék romániai útjának kultúrdiplomáciai előkészítését is, lévén, hogy a budapesti román követség kultúrattaséjához, Baltá Moiséhoz atyafiságos kapcsolatok fűzték. (A Tanut rendszeresen olvasó Baltá Moise neve egyébként sem ismeretlen az útirajz recepció-történetében. A Korunk Németh László-számában Nagy Pál is megemlékezik róla a *Magyarok Romániában* vitájáról írva. Boldizsár Iván fél évszázaddal későbbi visszaemlékezéséből arra következtethetünk, hogy az előkészületek voltaképpen két szálon futottak. A romániai utazás másik három részvevője – Boldizsár Iván, Keresztury Dezső és Szabó Zoltán – németországi konferenciákon került

1934-ben kapcsolatba Anton Golopențiával, Dimitrie Gusti bukaresti tanítványával és munkatársával. Golopenția közbenjárására ajánlotta fel Gusti professzor: szívesen látná a fiatal magyar szociográfusokat, hogy helyszíni tapasztalataik alapján maguk is híret vigyék a bukaresti szociológiai iskola módszereinek. Keresztury Dezső számára mindez már nem volt újdonság, hiszen a berlini egyetem mellett működő Magyar Intézet könyvtárigazgatójaként rendszeresen hozzájutott – miként ez a németországi tanulmányokat folytató Méliusz József és Jancsó Béla 1931-es levélváltásaiból tudható – az Erdélyi Fiatalok számaihoz, amelyek bőséges információkkal látták el a Gusti-féle intézet működéséről. Ezt a kapcsolatfelvételt pedig az Erdélyi Fiatalok falukutatózásait irányító Demeter Béla és Mikó Imre kezdeményezte a kolozsvári diáklap indulása idején.

Mikó Imrét így jellemzi az 1964. november 18-án kelt szekus-leírás: 1,75 cm magas, sovány, teniszezik, szolidan öltözködik, nem iszik, nem dohányzik, sok újságra és folyóiratra fizet elő; nem jár sportrendezvényekre, de télen sízik, tavasztól őszig pedig a Bükkbe jár (no persze ott is megszólítják a rá állított spiclik); mindig gondterhelt, szórakozott és visszafogott, fegyelmezett egyéniség. Hogy mennyire fegyelmezett, azt Dávid Gyula is megfigyelhette. „A Kriterion »kitűnő légkörű« kolozsvári szerkesztőségében (a rövid ideig itt dolgozó Páskándi Gézától kaptuk ezt a megtisztelő jelzöt), sok zsivaly és nemegyszer bohémos összevisszaság közepette ott ült az íróasztalánál, mint a megtettesült munkafegyelem – idézte fel Dávid Gyula *A szülőföld szerelmese* bemutatása alkalmával az Unitárius Püspökség centenáriumi Mikó-rendezvényén –, az általa szerkesztett kéziratok nem egy borzas hajú szerzőjével sikerült megértetnie és elfogadtatnia, hogy a pontosság a szellemi munka elengedhetetlen feltétele. Mérték volt számunkra, nála nemegyszer évtizedekkel fiatalabbak számára – ahogyan mérték volt az egyik jelentése magának a *Kriterion* szónak is. [...] Mértékletesebben, egészségesebben élő embert keveset láttam önála. Híre volt közöttünk tízezer lépésre méretezett vasárnapi sétáinak...”

Mikó a földrajzi távolságot azonban nemcsak Moszkvából hozott lépésmérővel mérte. Amerikai helyszíneken szerzett tapasztalatai tették emberiség-méretűvé gondolkodását – az európai kultúra távlatainak „idő-mértéke” mellett. Az erdélyi magyar emlékirat-irodalomról tartott amerikai eszme-futtatását ezzel a nagy ívű gondolattal zárta: „A kiválóak munkássága pedig átnyúl a jelenbe, és magatartásra ösztönöz, mai életünk hatótényezőjévé válik. Nem lezárt fejezet, hanem fundamentum. Hiszen a múlt nem mögöttünk van, hanem alattunk. Azon állunk.”